

סקרים מטעם הארכיון המרכזי לתולדות העם-היהודי בארכיוני אירופה – סיכום שלושים שנות פעולה

Author(s): ד"ר כהן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 1 (תשמ"ה), חוברת 1, pp. 99-103

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040310>

Accessed: 26/11/2011 15:15

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

סקרים מטעם הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בארכיוני אירופה – סיכום שלושים שנות פעולה*

מאת דניאל י' כהן

בפגישתנו לפני ארבע שנים נסיתי להציג בפניכם תמונה כוללת של המקורות לתולדות עם ישראל המצויים בארכיונים באירופה ובישראל. בהזדמנות זו דנתי בקצרה בצורך לערוך סקרים בארכיונים הלא-יהודיים, כדי לאתר מידע על קהילות, מוסדות ואישים יהודיים המצוי בסדרות התעודות והתיקים הכלליים של המינהל המקומי במשך מאות השנים. תיקים אלה אינם מצויינים לרוב כ'תיקי יהודים' ורק על-ידי עיון מדוקדק בשמות או באחרים המוזכרים בהם (כגון: בית כנסת, בית-עלמין או מקוה) ניתן לחשוף את התוכן היהודי של תעודה – במיוחד כאשר מדובר בשטרות של ימי הביניים.

ככוונתי להציג בפניכם היום את המאמצים וההישגים של הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בתחום הרחב של גילוי, רישום וקטלוג של המסמכים הגנוזים האלה של עברנו והעמדתם לרשות המחקר. מסיבות שונות אעסוק היום אך ורק בעבודה שנעשתה בארכיוני אירופה.

הארכיון המרכזי החל אמנם בעריכת סקרים שיטתיים בארכיונים הלא-יהודיים רק לפני כשלושים שנה, אך הרעיון נגהה במקורו עוד בראשית המאה על ידי אויגן טויבלר, אחד ממייסדיו ומנהלו הראשון של 'הארכיון הכללי של יהודי גרמניה' בברלין. בהערות המבוא ל'ידיעות' של הארכיון ציין טויבלר שפרט ליוצאים מן הכלל מועטים, אין ארכיוני הקהילות היהודיות – אף העתיקים מביניהם – מכילים תיעוד לתקופה שקדמה למלחמת שלושים השנה. הוא הדגיש את העובדה שגם לגבי אותן קהילות שארכיוניהן נשתמרו בשלמות יחסית – חייב ההיסטוריון לחפש מקורות משלימים בארכיוני השלטונות הכלל-ארציים והמקומיים. מצב זה הביא את טויבלר להכרה ש'הארכיון הכללי' חייב ליטול על עצמו תפקיד נוסף מעבר לריכוזם ושמירתם של ארכיוני הקהילות, דהיינו – האיסוף השיטתי והמקיף של המקורות לתולדות יהודי גרמניה המצוי בארכיונים הלא-יהודיים. מאליו מובן שפנקסים, שטרות ותעודות לתקופת ימי הביניים ניתן למצוא אך ורק בארכיוני המדינה, הערים והכנסיות או בארכיוניהן הפרטיים של משפחות האצולה, אך גם לגבי העת החדשה והחרישה ביותר עולה כמות התיקים העוסקים ביהודים המצויים בארכיונים הכלליים בכל אזורי היישוב היהודי לאין ערוך על זו שנשמרה בארכיונים היהודיים.

אחת האפשרויות שנמדדו לרשות 'הארכיון הכללי' לשם איסוף חומר זה היתה רכישתם של 'ספרי התעודות' – (Urkundenbücher – לרוב רגסטים של תעודות מימי הביניים) ושל האיננוטריים המודפסים שהוצאו לאור על-ידי הארכיונים השונים. מגרעתם העיקרית של פירסומים אלה היא כמובן בכך שאין הם מדגישים במידה הדרושה את ההיבט היהודי של החומר הכלול בהם. בהתחשב בנסיבות אלה עובדה שיטה לסקירת הארכיונים כדי לאתר את המידע המתייחס ליהודים, שיטה שהובילה לשני כיוונים: א. יצירת קטלוג של רגסטים של כל התעודות, השטרות והפריבילגיות הנוגעים ליהודים, החל במקורות מודפסים וכלה בתעודות המקוריות או העתקיהן הישנים. על ידי צירופם של העתקים ואף צילומם של אותן תעודות הדנות במצבם הכללי או מעמדם המשפטי של הקהילות לקטלוג, ניתן היה להקים מעין ארכיון לתולדות יהודי גרמניה בימי הביניים ולהשלימו על ידי אוסף של העתקים או צילומים של מצבות יהודיות מאותה תקופה.

ב. איסופן ורכישתן של רשימות מפורטות של התעודות והתיקים הנוגעים לתולדות היהודים בגרמניה בעת החדשה והחרישה ביותר, הכנת תמציות מתעודות אלה ובשלב סופי העתקים של התעודות במלואן. במשך שלושים שנות קיומו התחיל 'הארכיון הכללי' לבצע את תוכניתו של טויבלר, אך תוצאות עבודה זו אבדו בשואה. חלק מאוספי ארכיון זה הועבר לאחר המלחמה לרשות הארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים אך אלה כללו רק שרידים מועטים ממבצע זה ויש לראותו כאבוד.

* תרגום של הרצאה בשפה האנגלית בכינוס השני של המועצה העולמית למען ארכיונים יהודיים שהתקיים בחודש אוגוסט 1981 במסגרת הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות בירושלים. רשימה מפורטת של היקף העבודה לפי ארצות ומקומות ראה ב'גנזי עם עולם' – 'ידיעות הארכיון' מס' 10.

זמן קצר לאחר עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, בשנת 1934, דרשו השלטונות מארכיוני המדינה והערים להכין ולהגיש רשימות מפורטות של חיקים ותעודות בעלי תוכן יהודי שברשותם. רשימות אלה נועדו לשרת את 'המכון לחקר שאלת היהודים' הידוע לשימצה. לאחר המלחמה הועתקו הרשימות על ידי מרדכי ברנשטיין – נציגה של יו"א בגרמניה – וד"ר אלכס ביין, שפעל בשנים שלאחר המלחמה בגרמניה למען הארכיונים ההיסטוריים בישראל, הצליח לקבל העתקים מהן ולמוסרן לארכיון הכללי לתולדות ישראל. רשימות אלה מ-44 ארכיונים ב-38 מקומות בגרמניה היוו את אבן היסוד לאוסף הגדול של רגסטים ורשימות חיקים בעלי עניין יהודי בארכיונים לא יהודיים שבידי הארכיון המרכזי. על כגון זה ניתן לומר 'מעט יצא מתוק'. הארכיון המרכזי המשיך עבודה זו בכיוון שהותווה על ידי קודמיו ואף כאן היה זה הד"ר ביין שנקט את הצעדים הראשונים. ביוזמתו הוכנה בשנות החמישים המוקדמות רשימה מפורטת של החומר הנוגע ליהודים מהשנים 1335–1934 השמור בארכיון הפרוסי המרכזי לשעבר (Preussisches Geheimes Staatsarchiv), כיום במזרובורג שבמזרח גרמניה. אותו זמן הוחל בעריכת סקרים בארכיון האוסטרי המרכזי (Haus, Hof- und Staatsarchiv) בווינה. ארכיון זה הינו אולי החשוב ביותר לחקר תולדות היהודים במרכז אירופה וחלקים חשובים של מזרח אירופה, מאחר ושמור בו תיעוד של הממלכות הגרמנית וההבסבורגית שהשתרעו מאלזס במערב ועד לגליציה, בוהמיה, מוראביה והונגריה במזרח. שלב נוסף הושג על ידי פרופ' ב"צ דינור ז"ל, יו"ר החברה ההיסטורית הישראלית (אליה היה הארכיון מסונף באותה עת) ושר החינוך והתרבות. הוא הצליח להשיג את האמצעים כדי להתחיל בסקר של חיקי משרד החוץ בארכיון המדינה בלונדון. סקר זה הניב שפע של מידע על יהודים ועניינים יהודיים שהיה חבוי בדו"חות של נציגי בריטניה באוסטריה, צרפת, גרמניה, רומניה, רוסיה ותורכיה במשך המאה ה"ט. על סמך הסקר צולמו חלקים נרחבים של הדו"חות האלה במיקרופילם. מבצע אחר, צילום בקנה מידה רחב של תעודות וחיקים בארכיוני פולין, שהוחל בו בראשית שנות החמישים ושנמשך עד 1967 (עתה אנו עוסקים בחידושו והשלמתו), לא יכול היה להתבצע בלי סקר קודם של החטיבות הארכיוניות השונות. ה'קרן למען זכרון תרבות יהודית' הקציבה מענקים למבצע זה וכן לסקרים אחרים בשנים שלאחר מכן – סיוע שבלעדיו לא ניתן היה להתחיל ולהמשיך את רובם של מבצעים אלה.

נקודת מיפנה מכרעת בהיקף הסקרים וממדיהם היווה, עם זאת, שיתוף הפעולה שנוצר בין הארכיון המרכזי לבין מוסדות מחקר שונים בארץ. מוסדות אלה נעזרו בנסיון שרכש הארכיון במשך השנים בארגון סקרים ארכיוניים וצילום מיקרופילמים בקנה מידה רחב. אזכיר במקום ראשון שני מפעלים של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בשטח פרסומן של תעודות לתולדות היהודים באיטליה ובצרפת. חלק מעבודת ההכנה – הסקר הראשוני וצילום התעודות – בארכיוני איטליה נעשה על ידי הארכיון המרכזי החל משנת 1957 ואילו העבודה בארכיוני צרפת לאותה מטרה היא עדיין בעיצומה. הארכיון המרכזי נעזר ב'איגוד הקהילות היהודיות' ביוגוסלביה לשם עריכת סקרים בארכיוני ארץ זו ו'מכון לזיוא בק' בניוירוק סייע בעבודת הסקר שנעשתה בארכיון המדינה של מדינת שלווזיג. בתקופה מאוחרת יותר הרחיב הארכיון המרכזי את פעולות הסקר בארכיוני איטליה שהשתרעו מוונציה בצפון ועד לפלרמו שבסיציליה בדרום.

בארכיוני צפון איטליה ומרכזה הופנתה תשומת לב מיוחדת לשלהי ימי הביניים כדי לגלות ולחשוף את פעילותם של הבנקאים היהודיים שהיוו את גרעין ההתישבות היהודית. התעודות המעידות על כך מוסתרות לרוב בסדרות עצומות של פנקסים של עשרות הנוטריונים הציבוריים שפעלו במקום מסוים במשך מאות שנים. מאחר ולפנקסים אלה אין לרוב מפתחות, נקל להבין שאיתור התעודות בעלות תוכן יהודי הוא תהליך ארוך ומסובך, הניתן להעשות רק על ידי אנשים בעלי הכשרה מתאימה בפליאוגרפיה ובתורת התעודות. לא תמיד ניתן גם להעריך את התוצאות המקתבלות מסקרים אלה לפי משך הזמן המושקע בהשגתן. מי יכול היה, למשל, לצפות לכך שהתקנות העבריות של קהילה איטלקית תתגלנה בארכיונו של הנוטריון הציבורי של אותה עיר?

פעולה דומה, אם כי בקנה מידה נרחב הרבה יותר בוצעה על ידי הארכיון המרכזי בקשר לעבודות ההכנה להמשך ה'גרמניה יודאקה' – הלסקיקון הגיאוגרפי-היסטורי של היישוב היהודי בגבולות הקיסרות הגרמנית של ימי הביניים. ביוזמת הארכיון המרכזי התחילה האוניברסיטה העברית בכהנת הכרך השלישי של מפעל מדעי זה שיקיף את השנים 1350–1519 והארכיון אירגן את סקר התעודות וצילומן בעזרת ארכיוני מדינה, ערים וכנסיות בגרמניה, אוסטריה, צרפת, הולנד, בלגיה, לוסמבורג, שוויצריה, איטליה ויוגוסלביה. הד.פ.ג. (Deutsche Forschungsgemeinschaft), ממשל אוסטריה וממשלותיהן של חלק ממדינות גרמניה המערבית השתתפו אף הן במימון מבצע חשוב זה. יש להצטער על כך שנסיונות פוליטיות מנעו

מאיתנו הכללתן של צ'כוסלובקיה וגרמניה המזרחית בסקר זה. תוצאותיו של סקר יסודי – אם גם לא ממצה – זה מפתיעות מבחינת עושר המידע החדש שנתגלה לגבי עצם ישיבתם של יהודים במקומות רבים שעד כה לא היה ידוע דבר הימצאותם בהם, פעילותם הכלכלית של היהודים, דרכי הגירתם ומעמדם המשפטי. בין היתר נתגלו אוטוגרפים של רבנים ידועי שם כרבי ישראל ברונא מרגנסבורג או מכתב עברי מקורי של המהרי"ל.

מקורות עבריים רבים ניתנים עתה להבנה מלאה יותר בעזרת המקורות הגרמניים החדשים, וכן להיפך – הרבה תעודות גרמניות ניתנות רק עתה להסבר נכון על ידי השוואתן למקורות העבריים המקבילים. אסתפק בדוגמה אחת לעניין זה: בספרה על יוסף (יולמן) מרוזיהיים קובעת החוקרת הדגולה זלמה שטרן שלא היה קיים ארגון כולל של כל הקהילות היהודיות בנסיכויות הרבות של הקיסרות הגרמנית לפני או אחרי ימיו של יולמן. הסקר בארכיון המדינה בווינה הביא לידיעתנו שלוש תעודות המראות שבשנת 1560, חמש שנים לאחר פטירתו של יולמן, הוענק ל'קושמן' צום ראד, צירם של כלל היהודים בתחום הקיסרות הגרמנית שטר ליווי מאת הקיסר פרדיננד הראשון. שטר ליווי זה שיחרר אותו מהשיפוט של בתי המשפט המקומיים בעת מסעותיו ברחבי הקיסרות כשליחים הרשמי של יהודי גרמניה. כאשר חודש שטר זה בשנת 1565 על ידי הקיסר מקסימיליאן, הוסמך חיים, בנו של קושמן, לפעול בשם אביו. בכיורו הנושא היה צורך לשים לב לשלוש נקודות: א. השם 'קושמן' ניתן בדרך כלל לאנשים ששםם העברי הוא משה. ב. מנהג נפוץ הוא לקרוא לילד בשם סבו שנפטר. ג. בתקופה הנידונה נמצאו רק בגיטאות של פרנקפורט ע"נ מיין ושל וורמס בתים שנסאו את הסימן של גלגל ("ראד"). ניתן היה, לכן, לזהות את קושמן עם רבי משה בן רבי חיים שמפעליו למען כלל הציבור הונצחו ב"ממורבוך" (ספר הזכרת הנשמות) של קהילת וורמס. הוא מוזכר גם ברישום משנת 1563 ב"ספר הירוק" של וורמס (שהושמד ב־1938) וצאצאו, משה, התגורר עדיין בשנת 1615 בבית 'צום ראד'. בהסתמך על ביטויי לשון מקבילים בהם השתמשו קושמן וקודמו ר' יוסף מרוזיהיים לגבי מעמדם וסמכויותיהם התברר שיהודי גרמניה המשיכו לקיים ארגון כללי גם לאחר מותו של ר' יוסף מרוזיהיים. המסקנה המתבקשת היא שאף תולדותיה של קהילה כה מפורסמת כוורמס שנחקרה רבות, אינן ניתנות להחקר באופן ממצה מבלי להזדקק לסקרים אלה.

ערך רב לקידום המחקר נודע גם לרישום התיקים העוסקים בענייני היהודים בעת החדשה. רשימות כאלה, ערוכות ומסודרות לפי מקומות ונושאים, חוסכים מההיסטוריונים וחוקרים אחרים את הטרח הגדול של בדיקת כמויות עצומות של חומר בלי כל ערובה שימצאו את הדרוש להם. הודות לרשימות אלה אף נתגלו להפתעתנו תרגומים לגרמנית של תעודות עבריות או בלשון יידיש כגון תקנות, פרוטוקולים או הסכמים שהוגשו לשלטונות. התעודות המקוריות כמובן אינן לרוב קיימות יותר, אך במקרים הנדירים ששתי הגרסאות הגיעו לידינו, ניתנה לנו האפשרות לבדוק את שיטת התרגום הנקוטה בידי הציבור היהודי ובמיוחד את הבנתם של מושגים וביטויים עבריים מסויימים.

לאחרונה ממך הארכיון המרכזי את מיטב מאמציו בתחום של עריכת סקרים של המקורות הארכיוניים לתולדות ישראל בחצי האי האיברי, באיזור זה, בארכיוני פורטוגל ובעיקר בארכיוני ספרד, מצוי שפע עצום של תעודות בעלות עניין ותוכן יהודי שעד כה נוצלו רק במעט מאד לחקר ההיסטוריה היהודית. אפילו אוסף התעודות המונומנטלי לתולדות יהודי ספרד הנוצרית שפרסם פרופ' יצחק בער ו"ל, התבסס על מספר קטן ביותר של ארכיונים. העבודה החשובה בה החל פרופ' בער לפני למעלה מיובל שנים נמשכת עתה בצורה שיטתית במספר ארכיונים מחזויים בספרד. התוצאות החלקיות שנתקבלו עד כה די בהן כדי להראות שהסקר יאפשר מחקר בהיבטים חדשים ובלתי נודעים של חיי היהודים בספרד לפני הגירוש ושל הפרשה הטראגית וההרואית של חייהם ורדיפתם של האנוסים במאות השנים לאחר מכן. בארכיון הלאומי – טורה דו טומבו – בליסבון נסקרו כל ספרי הרישום של הלישכה המלכותית בימי הביניים והוכנו רגסטים של הרישומים הנוגעים ליהודי פורטוגל. כמו כן צולמו בארכיון זה התיקים של מאות משפטי אינקוויזיציה המהווים מבחר מייצג מתוך האוספים רבי הכמות המצויים שם בנושא זה.

אין הכוונה להלאות בפרטים נוספים על פעולה זו בארצות אחרות. מושג מה על היקפה ניתן לקבל ממספר המקומות והארכיונים שהצלחנו להקיף עד כה. באירופה לבדה נערכו סקרים ביותר מ־200 מקומות ב־18 ארצות ונאספו כ־700 רשימות אלה – הן של רגסטים והן של תיקים – מגיעות לכדי 30,000 עמודים במלונת כתיבה ומחייחים לתקופה של קרוב לאלף שנים. הן הראוי לציין שלמרות כל מאמציו בכיוון זה לא יכולנו להגיע, כמובן, לאחידות מלאה בצורת הרגסטים שהוכנו עבורינו בארכיונים השונים. בשעה שחלקם של הרגסטים ממלא חצי עמוד או אפילו עמוד שלם כל אחד, הרי שבמקרים אחרים נמצאים

ארבעה, חמישה או אפילו ששה רגסטים בעמוד. אין צורך לומר שרשימות התיקים מכילות מספר גדול עוד יותר של רישומים בכל עמוד.

הגעתי לסיומה של סקירתי הקצרה של הסקרים הנרחבים של הארכיון המרכזי וברצוני להדגיש שאין בכוונתי ליצור את הרושם כאילו מרביתה של המלאכה נעשתה כבר. אדרבה — המשימה שלפנינו היא עדיין כה עצומה שרק במאמציהם המשותפים של המוסדות הנוגעים בדבר ותוך הקצבת אמצעים כספיים גדולים בהרבה מאלה שעמדו לרשות הארכיון המרכזי עד כה, יש סיכוי להתמודד בהצלחה עם האתגר הגדול של יצירת בסיס תיעודי מקיף וכולל להיסטוריוגרפיה היהודית.

מצבור המידע שנאסף עד היום מהווה, אמנם, כבר כעת כלי רב תועלת בשטחי המחקר השונים וכן בסיס לבחירה שיטתית של תעודות, תיקים ואף סדרות שלמות לצילום במיקרופילם, אך המטרה הסופית: קטלוג מרכזי ושלם של כל החומר הארכיוני הקיים לתולדות עמנו בכל ארצות הפזורה, היא עדיין מאתנו והלאה. השגתה של מטרה זו תתאפשר רק על ידי מאמץ משותף של כולנו.

